

Emotienetwerken: erfgoed- en burgerschapseducatie in de 21e eeuw

Hester Dibbits

Wat we wel en niet rekenen tot erfgoed, ligt niet vast, maar bepalen mensen samen in een dynamische dialoog. Bewustwording van dit proces is een belangrijke vaardigheid die raakt aan burgerschapscompetenties. Hester Dibbits ontwikkelde samen met anderen een methode om die vaardigheid te verwerven: emotienetwerken. In dit artikel beschrijft ze de achtergronden van deze methode en praktijkervaringen van erfgoedprofessionals hiermee.

De steeds complexer wordende wereld vraagt om competenties als kritisch denken, samenwerken en creativiteit, die ons helpen met die complexiteit om te gaan.¹ Dergelijke competenties zijn ook belangrijk voor onze omgang met erfgoed. Door bepaalde plekken, gebouwen, voorwerpen, gebruiken of ideeën als erfgoed te bestempelen proberen we betekenis te geven aan de snel veranderende wereld om ons heen. Iedereen maakt hierin andere keuzes en daarbij kan de spanning hoog oplopen. Bij erfgoedvorming spelen immers vaak tegenstrijdige emoties en belangen.

Om kinderen en volwassenen 'respect voor erfgoed' bij te brengen worden tal van educatieve projecten en programma's ontwikkeld, vaak in de vorm van aanschouwelijk onderwijs met sporen uit het verleden. Soms verbinden ontwikkelaars erfgoed expliciet aan burgerschap (Vroemen, 2018): waardering tonen voor erfgoed zou een vorm van burgerschap zijn.² Het probleem van deze respect-benadering is dat ze erfgoed als een vast gegeven beschouwt, als iets wat mensen als groep bezitten. Dat gaat voorbij aan de dynamische interactie: mensen claimen over en weer eigenaarschap, nemen cultuuruitingen van elkaar over, brengen veranderingen aan in de vorm of betekenis of bestrijden die juist. Om meer oog te krijgen voor deze dynamiek en zelf positie te kunnen bepalen, is een kritisch (meta-)perspectief op onze omgang met erfgoed noodzakelijk. Maar staat dat niet op gespannen voet met het streven naar sociale cohesie?

De vraag die hier voorligt, is hoe wij in het erfgoedonderwijs een balans kunnen vinden tussen sociale binding en kritische reflectie. Volgens mij ligt de oplossing in het samen met professionals *in de praktijk* ontwikkelen van educatieve instrumenten waarbij ze hun omgang met concrete erfgoeditems inzichtelijk maken en met elkaar bespreken. Het is een effectieve manier om leraren, educatoren en andere betrokken professionals zelf te laten onderzoeken hoe die balans te vinden is en waar de uitdagingen liggen. In deze bijdrage werk ik dit idee uit aan de hand van ervaringen met de ontwikkeling van een nieuwe methode gebaseerd op het idee van emotienetwerken.

- 1 'There is ample evidence all around us of the many changes the 21st century has brought to our lives. We live in a more competitive, yet more interdependent world. [...] Such an unpredictable context requires an increased capability of humans to engage with complex challenges and agility to adapt to new situations, along with a diverse set of individual competencies', aldus een passage uit een rapport over de 21e-eeuwse vaardigheden van de OESO (2013), opgesteld op verzoek van het platform Onderwijs 2032. www.21stcenturyskills.nl/onderwijs-2032-presenteerde-23-januari-eindadvies/, geraadpleegd op 10 maart 2020.
- 2 Zie in dit verband de kritische beschouwing van de culturalistische benadering van burgerschap in W. Oosterbaan (2014). *Ons Erf. Identiteit, erfgoed, culturele dynamiek*. Amsterdam: De Bezige Bij, p. XX.

Emotienetwerken

Emotienetwerken is het samen onderzoeken van de complexe interacties tussen mensen en erfgoed en mensen onderling (Dibbits & Willemsen, 2014). Het maakt mensen 'erfgoedwijs', zo is de stelling. Het begrip 'erfgoedwijsheid' staat voor de competenties om zich kritisch tot erfgoed te verhouden en het gesprek daarover te voeren, door oog te hebben voor de dynamiek rond erfgoed en de eigen positie daarin; het zijn competenties die ons kunnen helpen bij de vaak emotioneel geladen omgang met het verleden in het heden (Dibbits, 2017).

De methode van emotienetwerken heeft inmiddels een belangrijke plek in educatieve programma's van Imagine IC en in het bachelor- en master-curriculum van de Reinwardt Academie.³ Maar ook andere instellingen en organisaties werken ermee, waaronder een aantal basisscholen (zie ook het artikel van Jacquelin Vroemen elders in dit nummer). Recent is een samenwerkingsproject gestart van verschillende erfgoedhuizen en een pabo voor de ontwikkeling van een 'erfgoedwijze' leerlijn voor het primair onderwijs.⁴ Behalve als educatief instrument is er ook toenemende belangstelling voor emotienetwerken als onderzoeks-, ontwerp- en besluitvormingsinstrument.⁵ In deze bijdrage richt ik mij alleen op educatie.

Hoewel niet als zodanig opgezet is de methode te zien als een vorm van *design anthropology*, met een cyclus van reflectie en actie. Daarbij worden tools als videofeedback, prototypes, gecureerde interacties en spelvormen gebruikt. *Design anthropology* kenmerkt zich door interdisciplinaire samenwerking, gericht op de ontwikkeling van concepten en prototypes, het opzetten van samenwerking met stakeholders en diverse soorten publiek, en door een focus op het faciliteren en bijdragen aan verandering. Kenmerkend is bovendien het gebruik van theorie voor het ontwikkelen van concepten en nieuwe denkkaders of perspectieven (Gunn, Otto, & Smith, 2013, p. 11). De resultaten van dit type onderzoek laten zich niet kwantificeren, maar wel beschrijven. Bij het in dit artikel te bespreken project gaat het om aantekeningen gemaakt tijdens bijeenkomsten waar mensen met varianten van de methode

3 Zie voor een overzicht www.emotienetwerken.nl

4 Hiervoor diende Landschap Erfgoed Utrecht met succes een projectaanvraag in bij het Fonds voor Cultuurparticipatie onder de titel *Erfgoedwijzer*. Zie ook de notitie van het Vakoverleg Erfgoededucatie, *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*. https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2018/03/Erfgoededucatie-voor-curriculum.nu_-2.pdf

5 Als onderzoeks-, ontwerp-, en besluitvormingsinstrument zal de methode worden ingezet en doorontwikkeld in het kader van onder meer het HORIZON-Europe project CENTRINNO (2020-2024) met onder andere Waag en Metabolic als partners, en het SMART-Culture project *Tipping the Balance* onder leiding van de universiteit van Wageningen. Waag is ook partner in dit project (2020-2024).

oefenden, verslagen van bijeenkomsten van de kerngroep van onderzoekers en *critical friends*, tenminste tweehonderd foto's, een aantal audio-opnamen en enkele films, uitgewerkte interviews en e-mailwisselingen. Een deel van dit onderzoeksmateriaal is openbaar toegankelijk via de websites van diverse bij het onderzoek betrokken partners.

Voor dit artikel richtte ik me behalve op de ervaringen van de betrokkenen van het eerste uur ook op die van workshopdeelnemers die met de methode oefenden: (toekomstige) professionals die in een educatieve setting met erfgoed werken. Bij hen ligt zoals gezegd volgens mij de sleutel voor het vinden van een goede balans tussen kritische reflectie en sociale binding. Door professionals vanaf het begin te betrekken bij de methodeontwikkeling krijgen ze hiervoor niet alleen een aantal belangrijke handvatten aangereikt, maar maken ze zich het basisidee van een dialogische erfgoedbenadering ook snel eigen. Alvorens nader stil te staan bij een aantal praktijkervaringen, vertel ik eerst iets meer over de institutionele en academische kaders waarbinnen de methode is ontwikkeld en over de opzet van educatieprojecten.

Institutionele context

Het idee voor emotienetwerken, ontstaan in een samenwerking tussen Imagine IC en de Reinwardt Academie, is sinds 2011 samen met tal van andere partners doorontwikkeld, door onderzoek in, met en voor de praktijk. Imagine IC is een instelling in Amsterdam Zuidoost die met participatief erfgoedwerk actuele sociale verhoudingen wil documenteren én verbeteren.⁶ De Reinwardt Academie, een van de faculteiten van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten, is een kennis-, onderzoeks- en opleidingscentrum voor cultureel erfgoed.⁷ In de loop der jaren liepen tal van haar studenten stage bij Imagine IC. Een aantal van hen is er blijven werken. Directeur Marlous Willemsen was een aantal jaren onderzoeker voor religieus erfgoed en emotienetwerken binnen het lectoraat van de Reinwardt Academie.

Het eerste idee voor emotienetwerken ontstond in onze gesprekken over de opzet van een serie publieksprogramma's waarin we erfgoed niet als vaststaand gegeven, maar als culturele praktijk wilden benaderen. Die gesprekken resulteerden in *Immaterieel Erfgoed met Prik*, een reeks waarbij vanaf 2013 in twee jaar tijd rond tien concrete casussen – rituelen, alledaagse praktijken, liederen en geluiden – een programma werd ontwikkeld. Samen met wisselende gastsprekers heb ik iedere casus van annotaties voorzien. In 2014 verscheen een Engelstalige publicatie over deze serie, waarin we voor

6 Zie www.imagineic.nl

7 www.reinwardt.ahk.nl/de-academie/

het eerst de term 'emotienetwerk' gebruikten (Dibbits & Willemsen, 2014). De daaropvolgende serie bijeenkomsten, onder de titel *Stadsgevoel*, had een iets ander format, maar het idee erachter was hetzelfde: het bespreken van concrete (erfgoed)casussen met een bewust gemengd publiek.

Vanaf 2016 hebben Imagine IC, de Reinwardt Academie, LKCA, Waag en andere partnerinstellingen het idee van emotienetwerken vertaald naar een educatieve methode. Dit gebeurde stapje voor stapje, met mensen uit de praktijk. Mila Ernst, Jacquélien Vroemen en Arja van Veldhuizen, professionals in museum- en erfgoededucatie en vanaf de start betrokken bij dit project, werkten met maatschappelijk actuele casussen die uiteenlopende emoties oproepen. Wat moet er gebeuren met het huis van Pim Fortuyn? Is de paella met chorizo van Jamie Oliver wel echte paella? Kan de attractie Monsieur Cannibale in de Efteling eigenlijk wel? Moet de verzakkende Pyramide van Austerlitz steeds weer opgeknapt en bewaard worden? Deelnemers aan de conferenties van LKCA, collega's van erfgoedhuizen, docenten en studenten van de Reinwardt Academie en vele anderen kregen deze en andere casussen aangereikt voor een emotienetwerksessie.

Academische context

Het basisidee van emotienetwerken is dat een groep mensen samen stapsgewijs een concreet verschijnsel bevraagt, met bijzondere aandacht voor onderhuidse emoties en onuitgesproken belangen. Aandacht hiervoor is belangrijk, want in processen van erfgoedvorming en 'erfgoedontvorming' (*heritage making and heritage unmaking*, Welz, 2015) weegt niet iedere stem even zwaar. In de praktijk bepaalt immers dikwijls een kleine groep 'experts' wat we als erfgoed moeten of zouden moeten beschermen of koesteren. Maar wat voor de één dierbaar is, kan voor de ander juist aanstootgevend zijn.

Het besef dat bij erfgoed tegengestelde emoties en belangen spelen is bij veel erfgoedprofessionals wel aanwezig. Ze ervaren het zelf in hun werk en via de media. Een aantal van hen is ook op de hoogte van het onderzoek en de theorievorming op dit gebied, en dan vooral het relatief jonge netwerk van 'critical heritage studies', met bekende boegbeelden als Laurajane Smith en Rodney Harrison.⁸ De critical heritage studies bouwen op hun beurt weer voort op vakgebieden als maatschappijgeschiedenis en etnologie, met een lange en rijke traditie in het denken over culturele variatie en dynamiek,

8 L. Smith (2006). *The uses of heritage*. London/New York: Routledge; R. Harrison (2013). *Heritage. Critical Approaches*. London: Routledge zijn slechts twee werken uit een omvangrijk oeuvre met veel geciteerde klassiekers.

processen van groepsvorming en de alledaagse omgang met het verleden. Voor de ontwikkeling van de methode van emotienetwerken vormden die vakgebieden een belangrijke inspiratiebron, vooral de etnologie, een in Nederland relatief onbekend vakgebied.⁹

Etnologie (vroeger volkskunde genoemd) richt zich op de bestudering van breed gedragen cultuurverschijnselen in hun historische, sociale en geografische dimensie, waarbij deze dimensies gelden als dynamische, groepsgebonden processen van betekenisgeving en toe-eigening. Een etnoloog kijkt naar concrete cultuurverschijnselen, doorgaans in de eigen omgeving, en stelt vragen over plaats, tijd en groep. Hij is zich daarbij steeds bewust van de eigen positie en probeert niet direct te oordelen (Schmidt-Lauber, 2012). Etnologen met interesse in erfgoed onderzoeken waar, wanneer en door wie item X tot erfgoed wordt benoemd en gemaakt. Ze beschouwen erfgoed als een vorm van 'cureren', als een praktijk van culturele nieuwvorming. Zo schrijft Kirshenblatt-Gimblett:

'I define heritage as a mode of cultural production that has recourse to the past and produces something new. [...] Heritage as a mode of cultural production adds value to the outmoded by making it into an exhibition of itself. [...]. Central to my argument is the notion that heritage is created through metacultural operations that extend museological values and methods (collection, documentation, preservation, presentation, evaluation, and interpretation) to living persons, their knowledge, practices, artifacts, social worlds, and life spaces.' (2004, p. 1).

Deze documentatie en analyse van dergelijke vaak onbewuste praktijken vormt de kern van de etnologie. Een veelgebruikte methode daarbij is etnografisch onderzoek. Emotienetwerken heeft een belangrijk raakvlak met die methode, voornamelijk wat betreft de rol van observeren. Deelnemers aan een emotienetwerksessie krijgen de vraag voorgelegd: 'Wat zie ik hier gebeuren?' Observeren en het stellen van vragen zonder direct te oordelen zijn vaardigheden die ook bij onderzoekend leren belangrijk zijn. Ze helpen mensen omgaan met de onzekerheid en complexiteit van het bestaan. Tim Ingold maakt in *Anthropology and/as Education* (2018, p. 37) onderscheid tussen twee vormen van onderwijs: '[...] the strong sense of education as the delivery of grand, powerful statements that provide a kind of founding charter for civilization-as-we-know-it, and a weak sense of the hesitant overflowings or deviations that pull us out of certainty, out of our defensive positions and standpoints – that disarm us.'

9 Een goede kennismaking met de Europese etnologie biedt de website sieffhome.org

Het idee van emotienetwerken is dat de oefening mensen helpt om met onvoorspelbaarheid en onzekerheid om te gaan. Een gevoel van houvast is te vinden, zo is de veronderstelling, in gedeelde metavaardigheden, zoals kunnen luisteren naar elkaar en samenwerken en -leven zonder het over eens te hoeven zijn of hetzelfde te zijn. Daarbij is het vermogen tot systeemdenken van belang: samenhang in complexe zaken (leren) zien en (leren) begrijpen of onderzoeken. De Wolf en collega's benoemen drie vaardigheden die horen bij systeemdenken: relaties ontdekken, verbanden leggen en het wisselen van analyseniveau (De Wolf, 2011, p. 33). Volgens onderwijskundige Jutten (2015) zijn kinderen van nature systeemdenkers, maar is het net of scholen 'alle moeite doen, om aan het begrijpen van samenhangen en aan het natuurlijk leren van kinderen een einde te maken'. Dat is een gemiste kans, stelt Jutten: 'Als we in staat zijn de complexiteit van de werkelijkheid beter te begrijpen, zijn we tevens in staat om positieve invloed uit te oefenen op deze werkelijkheid.' Dit geldt vanzelfsprekend ook voor volwassenen.

Bij emotienetwerken is er aandacht voor het individu, ook door de focus op de gevoelens, belangen en posities van individuele deelnemers, maar bij de oefening gaat het om het *samen* observeren en onderzoeken. De vraag daarbij is hoe de deelnemers hun visies, gevoelens, belangen en onderlinge relaties in beeld kunnen brengen op een manier die helpt bij de interactie en het metagesprek. Welke beeldtaal kan het observeren faciliteren? Met deze vragen komen we op het terrein van de netwerktheorieën. Een belangrijke inspiratiebron voor ons vormde de 'actor network theory' van Latour (1996), waarin veel aandacht is voor de complexe dynamiek tussen mensen en dingen. Maar ook andere netwerk-denkers brachten ons op waardevolle ideeën, zoals de socioloog Hannerz die in zijn boek *Exploring the City* (1980) de meerwaarde van een netwerkbenadering liet zien. Netwerktheorieën kunnen helpen bij het nadenken over relaties tussen mensen en dingen, en dagen ons uit om over grenzen te kijken of deze te beslechten, in plaats van ze zonder meer te accepteren. En daarmee sluit het systeem- en netwerkdenken goed aan bij ideeën over actief burgerschap en democratie, met individuen die met elkaar zijn verbonden in een los stelsel waarin telkens wisselende allianties kunnen worden gesmeed (en verbroken).

Erfgoed- en burgerschapseducatie

Emotienetwerken is bedoeld als een oefening in erfgoed en burgerschap inéén: het laat mensen kijken naar hun eigen en andermans positie en gedrag in onderlinge interactie en oog krijgen voor de onderlinge verbondenheid. Het idee is dat ze elkaar vinden in een gedeelde ervaring van samen in en uit de bubbel stappen (Dibbitts 2017; Willemsen 2018). De 'bubbel' staat voor het vertrouwde, het bekende, het eenduidige, datgene wat je als vanzelfsprekend

met elkaar deelt of denkt te delen. Emotienetwerken helpt mensen bij het samen in kaart brengen en bespreken van de uiteenlopende emoties bij alle-daagse cultuurverschijnselen die een groep of individu als erfgoed naar voren hebben geschoven. Daarmee is het dus een vorm van erfgoededucatie. Emotienetwerken reflecteert op het fenomeen ‘erfgoed’ in het algemeen en op specifieke erfgoedobjecten in het bijzonder.

Tegelijkertijd is het een oefening in het samen onderzoeken en bespreken van een kwestie en als zodanig is het een oefening in democratie: deelnemers aan een emotienetwerksessie worden uitgenodigd naar elkaar te luisteren en zichzelf in relatie tot de ander te positioneren. Het idee is dat deelnemers (leren) zien dat erfgoed altijd politiek is en dat erfgoedssites, musea en archieven niet simpelweg te zien zijn als bron van kennis *over het verleden*, maar ook instellingen zijn die het verleden *in het heden* produceren. Het is belangrijk dat burgers weten hoe ze daarin ook zelf een stem kunnen hebben. Emotienetwerken beoogt daar instrumenten voor te bieden, als een vorm van actief burgerschapsonderwijs dat uitgaat van het idee dat de ideale burger in een pluriforme democratie zich niet moet conformeren aan een voorgeschreven standaard, maar vanuit een sensitieve, omgevingsbewuste houding vrij moet zijn om eigen standpunten en identiteiten te bepalen. Het gaat dus niet alleen om denken, maar ook om doen.

Twee werkvormen

Emotienetwerk als zelfstandig naamwoord staat voor een netwerk van mensen met botsende belangen en emoties, die in contact met elkaar staan en van positie kunnen veranderen op het moment dat ze met elkaar in gesprek gaan. Bij de uitwerking van emotienetwerken als een methode kozen we voor het zichtbaar maken van de genetwerkte interacties door deelnemers te vragen zich letterlijk te verplaatsen in de ruimte (variant 2), dan wel lijnen te trekken op papier op het moment dat ze verschoven van positie, zodat er een netwerk van punten en lijnen ontstaat (variant 1). Met beide varianten is inmiddels dikwijls gewerkt, zodat we er een redelijk beeld van hebben. Ook met de combinatie van beide varianten deden we veel ervaring op, met als deelnemers professionals uit binnen- en buitenland.¹⁰

- 10 Daarnaast werken we aan de ontwikkeling van digitale varianten. Zie voor een voorbeeld het webinar *Emotienetwerken: erfgoed als werkwoord* (lkca.nl/webinar/emotienetwerken-erfgoed-als-werkwoord). Studenten van de Reinwardt Academie experimenteerden in het kader van een keuzevak met verschillende door henzelf ontworpen tools, waaronder digitale. Waag en Imagine IC onderzochten in het project Digitaal Dynamisch Documenteren (DDD) hoe emotienetwerken als concept in combinatie met interactieve technologie in te zetten is om te komen tot een dynamisch ‘bijschrift’ waarin uiteenlopende en veranderlijke gevoelens, associaties, meningen en belangen rond een object inzichtelijk kunnen worden (zie D-S. Boschman, D. Van Dijk, & D. Kuijten (2020), *Voorbij je bubbel: Digitaal Dynamisch Documenteren*. Amsterdam).

Bij emotienetwerken op papier werkten we aanvankelijk op een wit vel waar deelnemers vrijelijk hun associaties konden delen rond een bepaalde casus, in het midden eenvoudig aangeduid met een enkel woord, een klein tekeningetje, foto of artikel. Later werd deze blanco pagina vervangen door vellen met een raster, gebaseerd op het Circumplex Model of Emotion van Russell (1980). Dit is een assenstelsel met woorden die verwijzen naar verschillende emoties, met negatief en positief op de X-as en intensief en mild op de Y-as. De moderator nodigt deelnemers uit om in stilte in het schema met een kruisje, initialen of anderszins te noteren welke emoties de betreffende erfgoedkwesitie of het item oproept. Vervolgens kunnen deelnemers, maar ook de moderator ervoor kiezen om hun gevoel toe te lichten. Na de uitwisseling bepalen deelnemers opnieuw hun posities en trekken ze een lijn van hun eerste naar de nieuwe positie. Deelnemers krijgen vervolgens andere perspectieven aangereikt in de vorm van korte video's en/of krantenartikelen. De posities worden opnieuw bepaald, en lijnen worden opnieuw getrokken. Tot slot kunnen er optioneel stakeholders (zoals ondernemers, bestuurders en leraren) worden toegevoegd op het emotienetwerkschema.

Vanaf januari 2018 konden we een volgende stap zetten in de uitwerking van het idee naar een concrete methodiek, mede dankzij een subsidie van JOIN, het startimpulsprogramma van de Nationale Wetenschapsagenda binnen de route Veerkrachtige Samenlevingen.¹¹ JOIN richtte zich op de ontwikkeling van instrumenten die de participatie van jongeren [in een snel veranderende, pluriforme samenleving] versterken en zo de samenleving inclusiever en veerkrachtiger maken. In het kader van het tweejarige, door JOIN meegefinancierde project Emotienetwerken rond Erfgoed in Educatieve settings (EmErEd) heeft het team van Imagine IC een variant ontwikkeld waarbij deelnemers worden uitgenodigd om in een kring aan de rand van een rond kleed te gaan staan, met in het midden op een sokkel een voorwerp. De moderator nodigt vervolgens de deelnemers uit om naar het voorwerp te kijken, een keuze te maken uit een aantal emoji's en deze op het kleed te leggen: dichtbij of wat verder van het voorwerp af, al naar gelang de intensiteit van het gevoel. In een volgende stap vraagt de moderator de deelnemers om, als ze dat willen, een korte toelichting te geven bij de gekozen emoji en positie. Daarna brengt de moderator, verschillende nieuwe 'stemmen' of 'perspectieven' in door het uitdelen van informatiebladen of het bekijken van korte video's.

De deelnemers krijgen na beide stappen de vraag voorgelegd of ze van gevoel of positie zijn veranderd en die eventuele verandering met de keuze en positionering van emoji's aan te geven. Ook krijgen ze de gelegenheid

11 Startimpuls-join.nl

om desgewenst hun keuzes toelichten. Een laatste stap is de vraag of het voorwerp in kwestie in een museum thuishoort of als erfgoed aangemerkt zou moeten worden en waarom wel of juist niet. Binnen het EmErEd-project hebben we deze variant getest in een reeks educatieve werkweken met basisschoolleerlingen, en voorbesproken en geëvalueerd in diverse kennis-seminars.¹² Marlous Willemsen was vanuit het projectteam niet alleen bij de voorbereidingen en nabesprekingen aanwezig, maar ook bij de meeste sessies met leerlingen en hun leerkrachten. Bij een aantal leerkrachten nam ze ook een individueel interview af.

Verloop van de workshops met professionals

In de periode 2016-2020 vonden tientallen workshops met (toekomstige) professionals plaats. Het aantal deelnemers varieerde van acht tot tachtig. Bij grotere aantallen werd het gezelschap opgesplitst in kleine groepen van ongeveer acht à tien deelnemers, met per groep één moderator en soms een observator. Een belangrijk kenmerk van deze sessies is dat we deelnemers expliciet uitnodigden om mee te denken over de methode. Daarmee werden ze niet alleen onderzoekers van de dynamiek rond het erfgoeditem in kwestie, maar ook van de methode. Dit zorgde voor betrokkenheid en eigenaarschap: verschillende deelnemers lieten weten dat ze van plan waren om de methode in hun eigen praktijk toe te passen.¹³ Tegelijk werd ook duidelijk hoe belangrijk de aandacht is voor de basisideeën van de methode. Inmiddels zijn de Reinwardt Academie en Imagine IC gestart met een trainingsaanbod.¹⁴

De keuze van het item

Vaste elementen in de sessies waren naast de al geschetste algemene werkvormen en de uitnodiging om feedback op de methode te geven, een korte introductie op de institutionele en academische context en het educatieve oogmerk van de methode, en een nagesprek over de methode. De precieze samenstelling van het gezelschap, het onderwerp, de mate van participatie, de

- 12 Zie voor impressies de website van Imagine IC en M. de Vreede (2019). Emoties bij erfgoed: onderzoek naar een werkwijze. *Kunstzone*, 1, 30-32. Ook Museum Gouda, een van de partners in het EmErEd-project, ontwikkelde educatieve programma's voor scholieren op basis van het idee van emotienetwerken. Hier gingen kinderen met elkaar in gesprek over voorwerpen uit de collectie aan de hand van speciaal voor dit doel ontworpen tools. Zie: M. de Vreede (2018, 10 december). *Een open gesprek over emoties - Experiment in Museum Gouda*. www.lkca.nl/artikel/open-gesprek-over-emoties/
- 13 Zie voor een voorbeeld: www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl/page/405/emotienetwerken-utrechts-erfgoed, geraadpleegd 28 augustus 2020).
- 14 <https://emotienetwerken.nl/>

inbreng van extra informatie en het optreden van de moderator verschilden per sessie, net als tijdstip, duur en locatie. Vrijwel alle workshops vonden met vrije inschrijving plaats op congressen of studiedagen. Was de groep te groot, dan werd deze gesplitst.¹⁵

Eén vraag speelde steeds weer op, precies de kwestie waar uiteindelijk de hele methode om draait: waar hebben we het eigenlijk over? Als we het over carnaval (willen gaan) hebben, welk carnaval is dat dan? En wie zijn de ‘we’ eigenlijk? Wat *is* carnaval eigenlijk? Als we het over het Sinterklaasfeest (willen gaan) hebben, wat voor beeld roept dat dan bij ons op? En wat gebeurt er met ons gevoel als we over Zwarte Piet beginnen? Of over de mogelijke afschaffing van een term als de Gouden Eeuw? Is het feest of ritueel in algemene zin het startpunt of gaat het om specifieke elementen van dat feest of ritueel? Of nemen we de kwestie *over* een object als startpunt van het gesprek? Nemen we iets tastbaars of juist niet? En welke participatie verwachten we van de deelnemers?

Een voorbeeld van een sessie waarbij deelnemers uitgenodigd werden of, preciezer, zich uitgenodigd voelden om actief te participeren in de presentatie (of ‘opvoering’) van het item in kwestie, was die over het Wilhelmus. We kozen het volkslied een aantal malen als casus, waaronder een bijeenkomst met vooral historici en eentje met vooral beleidsmakers en erfgoedprofessionals. In beide gevallen begon ik – onaangekondigd – het Wilhelmus de zingen en in beide gevallen zongen de meeste aanwezigen al snel mee.

Het delen van emoties

De reacties op de casussen varieerden sterk, ook als het dezelfde casus betrof. Die over het Wilhelmus bleek veel los te maken, vooral in de bijeenkomst met historici. Verschillende deelnemers zeiden zich erg ongemakkelijk te hebben gevoeld op het moment dat het zingen begon, en sommigen reageerden ronduit boos en geprikkeld. De redenen hiervoor bleken van persoon tot persoon te verschillen: de een voelde zich overvallen, een ander vond het van weinig respect getuigen om het volkslied zomaar in te zetten en weer een ander voelde zich onprettig omdat het merendeel van de deelnemers zich er heel vertrouwd mee leek te voelen en er tegelijk lacherig over deed: een mix van gevoelens die deze deelnemer niet deelde en voor een gevoel van uitsluiting zorgde. Op het moment dat deelnemers gevoelens deelden, verschoof er iets in het netwerk van emoties, ook in relatie tot het item in kwestie zelf. Het

15 Voor de opbrengst van de oefening – het vaardig(er) worden in kritische (erfgoed-) reflectie én sociale verbondenheid – maakt de samenstelling van de groep niet zoveel uit. Anders ligt dat natuurlijk als de methode wordt ingezet als onderzoeks- of besluitvormingsinstrument, maar deze toepassing van de methode blijft hier buiten beschouwing.

bespreken van die dynamiek – de kern van de oefening – bleken de meeste deelnemers als waardevol te ervaren.¹⁶

Hoezeer de dynamiek afhankelijk is van de framing van het onderwerp in kwestie op verschillende momenten tijdens de oefening, bijvoorbeeld door het inbrengen van nieuwe informatie, bleek uit de casus over cowboy en indiaantje spelen. In Nederland is dit fenomeen kortstondig onderwerp van publiek debat geweest door een feest in Utrecht waarvoor kinderen werden uitgenodigd om verkleed als cowboy of indiaan te komen. Van een breed debat is hier, anders dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, op dit moment geen sprake. Maar op het moment dat in een sessie een betrokkene aan het woord werd gelaten, kreeg het onderwerp direct meer lading, ook bij deelnemers bij wie het aanvankelijk niet zo leefde.¹⁷

Het benoemen van een bepaald fenomeen in heel algemene termen en het daarna, in een tweede ronde specifiek maken, zorgde soms voor een aardverschuiving in de interactie. Dit was bijvoorbeeld het geval bij een sessie waarbij Vlaamse erfgoedprofessionals over carnaval in gesprek gingen. De sessie verliep in eerste instantie gemoedelijk. De sfeer sloeg echter om toen het carnaval in Aalst en de bijbehorende antisemitische praalwagens op tafel kwam. Is carnaval niet per definitie een stigmatiserend feest van karikaturen? De stemming in de groep werd onaangenaam en een aantal deelnemers ging met een onprettig gevoel naar huis.¹⁸

In dit specifieke geval betrof het een kwestie waarover betrekkelijk recent discussie in de media was ontstaan. Bij casussen die al langer onderwerp zijn van een heftig publiek debat, leken deelnemers vaak voorzichtig. Dat zagen we bijvoorbeeld in sessies over de intocht van Sinterklaas en Zwarte Piet. Rond het verschijnsel Zwarte Piet – een voor de hand liggende casus, gezien het heftige debat hierover – is nog slechts in een paar sessies gewerkt. In die sessies bleken de posities elkaar weinig te ontlopen en was de interactie voorzichtig. Dit fenomeen vraagt om meer onderzoek.

Het gesprek over emoties

Anders dan de term suggereert, gaat het bij emotienetwerken om meer dan alleen emoties. We vatten emotie in navolging van Kleyweg (2012, p. 55) op als 'het hebben van lichamelijke veranderingen, de perceptie daarvan en het

16 Zie voor een verslag: www.immaterieelerfgoed.nl/nl/verslaghistoricidagen2017 (geraadpleegd 28 augustus 2020).

17 Zie voor deze case ook het webinar *Emotienetwerk: erfgoed als werkwoord* (www.lkca.nl/webinar/emotienetwerken-erfgoed-als-werkwoord/)

18 Zie voor een kort verslag en reacties: https://faro.be/sites/default/files/bijlagen/e-documenten/GO2019_verslag_def.pdf

oordeel over de situatie'. Emoties kunnen mensen op allerlei manieren kenbaar maken: met woorden, beelden, voorwerpen, gebaren of performances. De volgende vraag is dan natuurlijk hoe de omgeving deze interpreteert. Al vroeg in ons onderzoek zijn we gaan experimenteren met emoji's, zij het dat deze emoji's voor ons slechts een van de vele mogelijke uitingsvormen waren. Het gesprek over andere opties leverde niet alleen nieuwe suggesties op, maar zette de deelnemers ook aan tot reflecteren op emoties: wat zijn dat precies en hoe verhouden die zich tot de kennisclaims die in erfgoed-interacties ook zo'n belangrijke rol spelen? Daarop voortbordurend: als we item X in een vitrine zouden plaatsen, zou het dan een idee kunnen zijn om daar ook de emoties die we met elkaar deelden hieraan toe te voegen? En hoe zou dat er dan uit moeten zien?¹⁹ Het zijn precies dit soort vragen die er vaak voor zorgden dat deelnemers (weer) de verbinding met elkaar aan bleken te kunnen gaan, meer in de rol van actieve erfgoedproducenten en met de blik op de toekomst.

Ethische aspecten

Emotienetwerken is een oefening die spanning en emoties niet alleen adresseert, maar deze ook genereert, op het moment zelf en achteraf. Is dat wel ethisch? Deze vraag stelde onder andere de ethische commissie van de Erasmus Universiteit Rotterdam aan wie de aanvraag voor het EmErEd-project is voorgelegd. De commissie bevroeg hoe in het onderzoek met basisschoolleerlingen en leerkrachten de (sociale) zorg voor de deelnemers was geborgd. Ons antwoord was dat emotienetwerken te vergelijken zijn met het kringgesprek op de basisschool. Ook hierin komen onderwerpen aan bod die (zoals in ieder gesprek) onverwachts veel emoties kunnen oproepen. Het ligt voor de hand om te streven naar een zo veilig mogelijke sfeer tijdens begeleide interacties. Maar wat is 'veiligheid' precies? En is het inzetten op een meer dynamische, constructivistische visie op erfgoed niet bij uitstek juist 'onveilig'? Of is onveiligheid een gegeven en dus iets waar we mee moeten leren omgaan? Is het bewust ervaren van onveiligheid of verwarring niet een voorwaarde voor een veerkrachtiger samenleving? Deze vragen keerden vaak terug in de nagesprekken met (toekomstige) professionals. Interessant is dat het delen van emoties bij deelnemers die elkaar niet kennen soms als veiliger werd beleefd dan bij deelnemers die elkaar wel kennen. Ook het 'denken voor derden', voor stakeholders die niet bij de

19 Deze vraag kwam bij verschillende workshops aan de orde en in de educatieve programma's van het EmErEd-project is hier ook mee geëxperimenteerd. In het door het AFK meegefinancierde vervolproject van Waag en Imagine IC werken we dit verder uit.

sessie zelf aanwezig waren ('wat zou de plaatselijke winkelier hiervan vinden?') voelde voor deelnemers fijner. Nadenken vanuit de positie van iemand anders lijkt dus voor een veilige omgeving te zorgen. Tegelijkertijd heeft de afwezigheid van de 'echte' stemmen iets onbevredigends.

Een ingewikkeld aspect van de methode is dat een deelnemer zich overvallen kan voelen door wat er gebeurt. Bij de casus van het Wilhelmus was dit het geval. Kan een deelnemer bij een voorwerp nog snel de blik afwenden, geluid valt lastiger te negeren. Hetzelfde geldt voor geur. Bij immaterieel erfgoed – rituelen, tradities, gebruiken – dringt de vraag zich heel nadrukkelijk op hoe deelnemers zich aan actieve participatie kunnen onttrekken als ze dit zouden willen. Over een gerecht als paella als casus praten zonder de smaak, geur en textuur te ervaren, leidt tot een ander gesprek dan na het gerecht samen ter plekke te hebben bereid of opgegeten.

Meermaals kregen wij de vraag: maak je lastige kwesties niet alleen maar nog ingewikkelder? En wat nu als het helemaal misgaat? Deze vragen raken direct aan academische discussies over de rol van conflicten. Volgens sommige onderzoekers zijn conflicten een voorwaarde voor vertrouwen op de lange termijn, volgens de ander drijft het mensen juist uit elkaar, omdat ze zich vastbijten in hun positie. Politicoloog en publicist Marcel Ham (2009) stelt: 'Conflictdenken is populair. In de sport, maar ook in de rest van de samenleving heerst een breed gedeeld geloof dat conflicten goed zijn voor creativiteit en innovatie, nuttig zijn om frustraties te voorkomen en om op de lange termijn respect en vertrouwen te creëren.' In zijn artikel haalt hij echter ook psycholoog Carsten de Dreu aan, die stelt: 'Polariseren drijft mensen uit elkaar, omdat ze zich persoonlijk gaan identificeren met hun positie. Dan kan je na verloop van tijd niet meer zeggen dat je standpunt niet klopt, want dan zeg je ook dat je identiteit niet klopt – en dat gaat niet. Er is dus geen oplossing meer.' En hier weer tegenover staat de visie van politiek antropoloog Nanke Verloo, die stelt dat momenten van conflict goed te gebruiken zijn 'als een handvat om onderliggende frustraties zichtbaar te maken, te duiden, emoties te delen, en een echt gesprek aan te gaan met mensen die klaarblijkelijk de eigenaar zijn van een probleem. [...]Vaak stopt het bij wachten tot de gemoederen gesust zijn, totdat er weer iets gebeurt, dat is zonde' (geciteerd uit Ham & Ten Houte, 2015).

Ervaringen van deelnemers

De deelnemers reageerden over het algemeen positief op de methode. Sommigen moesten wel even wennen: 'Ik vind emotienetwerken op papier een mooie oefening, maar wel complex. Ik vroeg mij in het begin af: waar moet ik nou precies een stip zetten? Het mooie is dat je voor jezelf na afloop het spoor terug kan volgen. Het zou mooi zijn als je nog preciezer in beeld zou kunnen brengen hoe je door de ander geraakt wordt.' Anderen vonden het resultaat op papier rommelig: 'Ik zou het prettiger vinden als de tekening wat netter zou zijn. Het verwarde mij. Misschien zou één persoon moeten zorgen voor de visualisatie?' Iemand anders vond juist dat hiermee de complexiteit en dynamiek inzichtelijk werd: 'Als je het netter maakt, creëer je het gevoel dat het een af iets moet worden, terwijl je juist vanuit het gevoel iets wilt doen.' Een deelnemer had moeite met de opdracht om zich op papier te positioneren: 'Het is voor mij makkelijker om mij verbaal te uiten. Ik kan zo meer duidelijk maken over de context van bepaalde emoties.' Een onderzoeker was het meest geïnteresseerd in wat de deelnemers precies deelden aan ervaringen en kennis: 'Ik zou het liefst de hele sessie op video opnemen en een transcript (laten) maken. Het is een mooie manier om een gesprek te focussen.'

Een terugkerend punt van discussie bij deelnemende onderzoekers en onderzoekende deelnemers was de vraag in hoeverre het belangrijk is dat mensen tijdens de oefening van positie veranderen. Uiteindelijk is dat niet het geval: ook het niet veranderen van positie of gevoel biedt interessante aanknopingspunten voor een gesprek op metaniveau over erfgoed en erfgoedvorming. Het gesprek is dus belangrijker dan de positieverandering. Overigens heeft een deelnemer die vasthoudt aan of volhardt in de eigen startpositie, ook een stap genomen, alleen betreft het dan een pas op de plaats.

Worden deelnemers nu 'erfgoedwijzer' en vaardiger van de instrumenten en de gesprekken over de methode? Dit is lastig te meten. Bij de workshops met leerlingen in Gouda is geprobeerd een voor- en nameting in het programma op te nemen, maar dit bleek niet te werken. Marlous Willemsen, als onderzoeker aanwezig bij de werkweken in Amsterdam en Gouda, stelt vast: 'We hebben geprobeerd kwantitatieve methodologie toe te voegen, maar dat paste toch niet goed genoeg in het spel van de leerlingen: het vroeg om handelingen die ze niet begrepen. Na dag 1 hebben de leraren deze handelingen uit het spel gehaald.'

Het aanbieden van aangepaste metingen had mogelijk wel relevante inzichten opgeleverd in de leeropbrengst. In het project was echter geen ruimte om dat zorgvuldig met de betrokken leerkrachten te overleggen. Idealiter zou de

oefening in emotienetwerken overigens geen eenmalige interventie zijn, maar gangbaar onderdeel moeten zijn in het onderwijs. Maud van Tongeren, educator van Museum Gouda: 'Het heeft ons zeker verrijkt in het behandelen van meerstemmigheid en het uitwisselen met leerlingen over de veranderlijke emotionele waarde van erfgoed. Maar zoals ook een leerkracht uit de eerste werkweek aangaf: het gaat voor leerlingen pas echt leven als het een vervolg krijgt in een doorlopende leerlijn zoals mediawijsheid.'²⁰

Bij de meeste workshops voor professionals is mede op aanraden van collega-onderzoekers vanaf 2018 een eenvoudige voor- en nameting gedaan. Vooraf vroegen we deelnemers om op een schaal van 1 tot 5 aan te geven hoe 'erfgoedwijs' ze zichzelf beschouwden. Ze hadden op dat moment alleen de definitie voor 'erfgoedwijsheid' te zien gekregen. Na afloop van de oefening en het nagesprek stelden we dezelfde vraag opnieuw. De meeste deelnemers gaven in de praktijk weinig blijk van enthousiasme voor deze exercitie, en de respons was doorgaans gering. Voor ons als onderzoekers zijn de kwalitatieve data – gesprekken, mails – veelzeggender. In het nagesprek komen de dingen samen. Dit is het onderdeel waar bij deelnemers vaak 'het kwartje valt', zo merkt een van de betrokken onderzoekers op: het wordt duidelijk hoe complex en dynamisch erfgoedinteracties zijn en hoe alles met alles verbonden is. Dan ontstaat er ruimte voor verbinding: niet omdat iedereen hetzelfde voelt over het item in kwestie, maar omdat er een gedeeld besef van de genetwerkte relaties is ontstaan.

De rol van de begeleiders

Een cruciale rol is weggelegd voor de sessiebegeleiders. Zij geven vooraf uitleg over de bedoeling van de oefening, begeleiden de interactie tijdens de oefening en zorgen voor een goede afsluiting. Het is belangrijk dat ze vertrouwd zijn met de ideeën die ten grondslag liggen aan de methode, met de praktische uitdagingen en ethische dilemma's. Een vraag die in verschillende sessies opkwam, is hoe als begeleider om te gaan met verwarring onder deelnemers op het moment dat verschillende kanten van een zaak worden belicht. Veel mensen hebben behoefte aan een duidelijke uitkomst, een beslissing aan het eind van een sessie. Hoe ga je er als educator mee om wan-

20 Aan een dergelijke leerlijn gaan we de komende twee jaar in het project Erfgoedwijzer onder aanvoering van Landschap Erfgoed Utrecht met financiering van het Fonds voor Cultuurparticipatie werken. Aan het project doen verschillende erfgoedhuizen, de Marnix Pabo, Imagine IC en de Reinwardt Academie mee. Ook Jacqueline Vroemen is betrokken bij dit project. Zij deed voor haar masterthesis bij de Reinwardt Academie onderzoek naar erfgoedwijze projecten in het onderwijs en is sindsdien betrokken bij het onderzoek naar en de implementatie van de methode in het onderwijs.

neer dat niet wordt bereikt? 'Zijn we dan als educatoren bezig om de score van onze evaluatie naar beneden te halen?' vroeg een begeleider zich af.

Uit reflecties met betrokken partners blijkt de mate waarin sessiebegeleiders écht thuis zijn in het basisidee van emotienetwerken en erfgoedwijsheid cruciaal is, evenals training in het omgaan met conflicten. Begeleiders zeiden redelijk adequaat op emotionele situaties te kunnen reageren. Wel hadden ze behoefte aan meer training in gesprekstechnieken. Als handreiking voor de begeleiders heeft Amanda Diemel, gespecialiseerd in gewelddoos communiceren, een document opgesteld dat begeleiders enige ruggensteun geeft²¹ (2019). Training en ervaring helpen bij het ontwikkelen van de sensitiviteit die nodig is bij het begeleiden van een gevoelig gesprek, maar we hebben ook ervaren dat enige aanleg toch noodzakelijk is. Alleen een toolkit volstaat in elk geval niet. Het was wel interessant om te zien hoeveel belang begeleiders aan een toolkit hechten en wat materialen vermogen. Op het moment dat we van eenvoudige post-its naar voorbedrukte vellen en een ringbandje met instructies overstapten en er een training met certificaat kwam, ontstond een gevoel van houvast bij iedereen die bij de ontwikkeling van de methode betrokken was. Dit zien we ook breder bij de vraag onder professionals naar concrete 'denk- en handelingskaders' en instrumenten.

Een van de risico's is dat de methode blijft hangen in het vragen aan deelnemers naar de gevoelswaarde van een object, terwijl het gaat om het gezamenlijk onderzoeken van de dynamiek rond erfgoedobjecten.²² Het gesprek over het metaperspectief mag niet ontbreken. Training of instructie is ook van belang om te voorkomen dat deelnemers worden aangemoedigd om te kiezen of elkaar te overtuigen met de opgedane kennis en betekenissen ('kom bij ons staan, joh'), zonder te reflecteren: wat gebeurde er toen hierop werd aangedrongen?

Individuele erfgoedwerkers en leraren worden in de methode als subjectieve deelnemers in het collectieve proces van erfgoed-maken benaderd. Alle emoties doen daarin mee, ook die van de betrokken professionals. Daarvoor is het cruciaal dat de educator, leraar en leerlingen met elkaar in gesprek gaan en vervolgens samen onderzoeken wat er gebeurt. Uiteindelijk blijkt,

21 A. Diemel (2019). *Emotienetwerken. Handvatten voor een open, veilige en inspirerende ontmoeting tussen deelnemers. Doelgroep: begeleiders van emotienetwerk-sessies. Notitie.*

22 We spreken in het kader van emotienetwerken ook wel van 'objecten van erfgoed', in lijn met het idee dat erfgoed een label is dat in interactie aan objecten (materieel en immaterieel) wordt toegekend.

voor zowel educatoren als onderzoekers, het belangrijkste doel om dialoog onder de deelnemers te stimuleren over het proces van erfgoedvorming, over sociale interactie en culturele dynamiek. Het komt telkens weer neer op het metaperspectief en het in- en uit de bubbel stappen.

Conclusie

Emotienetwerken is een methode waarbij mensen samen hun uiteenlopende emoties rond erfgoeditems inzichtelijk maken en daarover met elkaar in gesprek gaan. Het is een combinatie van erfgoed- en burgerschapseducatie, gebaseerd op inzichten uit de etnologie en antropologie en die vaardigheden traint die horen bij systeemdenken. De hypothese is dat de methode kan helpen bij de omgang met complexe interacties op het terrein van erfgoed. Deelnemers zien hoe erfgoed in onderhandeling betekenis krijgt en dat de relaties tussen mensen en dingen kunnen veranderen. Met dit inzicht krijgen ze een alternatief handelingsperspectief voor de omgang met erfgoed, dat hen helpt als veerkrachtige burgers te opereren in een veranderende samenleving.

Professionals uit de erfgoed- en onderwijssector die deelnamen aan workshops nodigden we expliciet uit om feedback te geven op de methode. Deze aanpak werkt niet met kwantitatieve metingen en analyses, maar probeert te begrijpen wat er gebeurt door zo goed mogelijk te kijken en te luisteren en concrete situaties te bevragen. Uit de reacties tijdens en na de workshops bleek dat veel deelnemende professionals het een eyeopener vinden om erfgoed niet te zien als het product van een gedeeld gevoel van verbondenheid, maar als de voorlopige uitkomst van een voortdurend onderhandelingsproces. Het gebruik van inzichten uit het systeem- en netwerkdenken in de vorm van visualisaties op papier en in de ruimte, bleek te helpen om meer oog te krijgen voor de interacties tussen mensen en dingen in het werken met erfgoed en emoties.

De methode van emotienetwerken lijkt een goed alternatief handelingsperspectief te kunnen bieden voor professionals in erfgoed- en burgerschapseducatie. De balans tussen sociale binding en kritische reflectie ontstaat door het samen onderzoeken. De sociale binding wordt zichtbaar in en door het gezamenlijk oefenen van kritische reflectie: het samen oefenen in de vaardigheid van in en uit een bubbel stappen. De sessiebegeleider moet daartoe niet alleen vertrouwd zijn met de ideeën en principes onder de methode (ethnologische traditie, systeemdenken, netwerktheorieën), maar ook goed weten om te gaan met spanningen en emoties die zich tijdens de oefening voordoen.

De ontwikkeling van de methode zal de komende tijd een nieuwe fase ingaan. We zullen opnieuw tal van professionals uitnodigen mee te denken. Daarbij zal de aandacht ook – en misschien wel vooral – uitgaan naar online varianten. Niet alleen vraagt de huidige coronasituatie hierom, als onderzoekers hebben we de eerste stappen in deze richting al gezet. Zolang we elkaar als mens niet uit het oog verliezen, kan het oefenen van 21e-eeuwse vaardigheden in erfgoedwijsheid en kritisch burgerschap ook online plaatsvinden.

Hester Dibbits is bijzonder
hoogleraar Historische cultuur en
educatie aan de Erasmus School
of History, Culture and
Communication (EUR) vanwege
LKCA en lector Cultureel erfgoed
aan de Reinwardt Academie
(Amsterdamse Hogeschool voor
de Kunsten).
E hester.dibbits@ahk.nl

Literatuur

- Dibbits, H., & Willemsen, M. (2014). Stills of our liquid times. An essay towards collecting today's intangible cultural heritage. In S. Elpers, & A. Palm (Eds.), *Die Musealisierung der Gegenwart. Von Grenzen und Chancen des Sammelns in kulturhistorischen Museen*. (pp. 177-198). Bielefeld: Transcript.
- Dibbits, H. (2017). 'Uit de bubbel'. Erfgoedprofessionals in tijden van polarisatie. *Boekman Extra*, 7, 12-17.
- Gunn, W., Otto, T., & Smith, R. C. (Eds.) (2013). *Design Anthropology. Theory and Practice*. London/New York: Bloomsbury Publishing.
- Ham, M. (2009, 16 maart). *Liever polderen dan polariseren*. www.nemokennislink.nl/publicaties/liever-polderen-dan-polariseren/
- Ham, M., & Ten Houte, S. (2015, 5 november). 'Achter elke boze burger schuilt een verhaal'. *Interview over de kunst van het luisteren naar rebellerende burgers*. www.nemokennislink.nl/publicaties/achter-elke-boze-burger-schuilt-een-verhaal/
- Hannerz, U. (1980). *Exploring the City. Enquiries toward an Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Ingold, T. (2018). *Anthropology and/as Education*. Abingdon: Routledge.
- Jutten, J. (2015, 1 juni). *Systeemdenken in de school van de 21e eeuw*. <https://wij-leren.nl/duurzaam-leren-systeemdenken.php>
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (2004). Intangible Heritage as Metacultural Production. *Museum International*, 56(1-2), 52-65.
- Kleyweg, R. (2012). Emotietheorieën. Cognitief, non-cognitief of beide? *Erasmus Student Journal of Philosophy*, 3, 46-57.
- Latour, B. (1996). On Actor-network Theory: A Few Clarifications. *Soziale Welt*, 47(4), 369-381.
- Russell, J. A. (1980). A circumplex model of affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(6), 1161-1178.
- Schmidt-Lauber, B. (2012). Seeing, Hearing, Feeling, Writing. Approaches and Methods from the Perspective of Ethnological Analysis of the Present. In R. Bendix, & G. Hasan-Rokem (Eds.), *A Companion to Folklore* (pp. 559-578). London: Wiley Blackwell.
- Vroemen, J. (2018). *Educatie in erfgoed. Hoe we erfgoed (kunnen) gebruiken in het Nederlandse onderwijs*. Assen: Van Gorcum.
- Welz, G. (2015). *European products. Making and unmaking heritage in Cyprus*. New York/Oxford: Berghahn Books.
- Willemsen, M. (2018). *Stilstaan bij de Bijlmer. Erfgoed maken met de buurt*. Amsterdam: Imagine IC.
- Wolf, M. de. (red.) (2011). *Lesgeven over duurzame ontwikkeling*. Antwerpen: Garant.